

ŞEYH MÜFİD VE ŞİA'DA USÛLÎ FARKLILAŞMA SÜRECİ

Doç. Dr. Halil İbrahim Bulut, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2005, 358 s.

Recep Önal

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Kelâm Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

e-posta: onal1975@gmail.com

İslam düşüncesinde siyâsî bakımdan oldukça önemli bir yeri bulunan ve günümüzde Ehl-i sünnet dışında varlığını sürdüren İslam mezhebinden biri de Şîilik ve bunun mu'tedil bir yorumu olan İmâmiyye'dir. Şia mezhebi, İslam düşüncesine çok önemli katkılarda bulunmuş, ilim ve kültür dünyasına pek çok alanda yeni yaklaşımlar kazandırarak önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla İslam düşüncesine yaptıkları katkılardan istifade etmek ve bu katkıları günümüz ilim dünyasına sunmak büyük önem arz etmektedir.

Bilindiği üzere İmâmiyye Şia'sı, düşünce tarihi açısından Ahbârîlik ve Usûlîlik olmak üzere iki önemli ekole ayrılmıştır. Günümüz Şîî-İmâmî düşüncenin çok iyi kavranabilmesi için özellikle usûlî anlayışın bilimsel anlamda incelenmesi gerekmektedir.

Şia'nın rasyonelleşmesine ve mezhebî kimliğin kazanmasına vesile olan Usûlîliğin ve kurucusu kabul edilen Şeyh Müfid'in görüşleri ve hayatının ele alındığı bu eserin, usûlî düşüncenin özelliklerini yansıtmanın yanı sıra, Şeyh Müfid'in tanınmasına da büyük bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Halil İbrahim Bulut tarafından kaleme alınan ve *Şeyh Müfid ve Şia'da Usûlî Farklılaşma Süreci* adını taşıyan bu çalışma önsöz, giriş, iki temel bölüm, sonuç ve ek-1'den oluşmaktadır.

Eserin *önsözünde* Küçük Gaybet'in başlamasıyla birlikte fikrî ve itikadî problemlere nasıl çözüm bulunması gerektiği hususunda imâmî düşüncede Ahbârîlik ve Usûlîlik olmak üzere iki ana çizginin oluştuğuna dikkat çeken yazar, bu iki ekolden kısaca bahsetmiştir. Ahbârîlik'in en önemli temsilcilerinin Küleynî, Nu'mânî ve Şeyh Sadûk olduğunu belirten yazar, usûlî düşüncenin ilk ve en önemli temsilcisinin ise Şeyh Müfid olduğunu dile getirir. Yazar, Usûlîliğin şey Müfid'den itibaren Şîî-İmâmî anlayışın tarihine ve gelişmesine yön veren bir ekol olduğunu, dolayısıyla Usûlîliğin kurucusu kabul edilen Şey Müfid'in her yönüyle incelenmesi

gerektiğine dikkat çeker. Müfîd'in usûlî ekolün kimlik kazanmasında ve varlığını özgün bir şekilde devam ettirmesinde eşsiz katkıları olduğunu ifade eden yazar, bu kitabı kaleme almasının sebebini Müfîd'in üzerine Türkiye'de herhangi bir çalışma olmamasına bağlar. Yazar, asıl amacının günümüzde Ehl-i Sünnet dışında yaşayan en önemli İslam mezhebi olan Şia'nın rasyonelleşmesi ve mezhebî kimlik kazanmasına vesile olan Usûlîliğin ve Şey Müfîd'din, genelde İslam düşüncesine ve daha özel anlamda Şîî-İmâmî düşünceye katkılarını ortaya koymayı hedeflediğini ifade eder.

Kitabın *giriş* kısmında, usûlî farklılaşmanın arka planına ışık tutulmaya çalışılmış, Müfîd'in yaşadığı h. IV. ve V. asırda İslam dünyasındaki siyasî, dinî, sosyal, ilmî ve fikrî durumlar hakkında bilgi verilmiştir. Konu “Müfîd'in Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış” ve “Müfîd Öncesi Şîî Ulamâsına Genel Bir Bakış” başlıkları altında iki bölüm halinde incelenmiştir. İlk bölümde, yazar tarafından özellikle Müfîd'in yaşadığı dönemdeki sosyo-politik durum göz önünde bulundurularak Abbâsîler ve Büveyhîler hakkında genel bir malumat verilmiştir. Bu bağlamda Müfîd'in yaşadığı dönem inanç açısından bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Yazarın belirttiğine göre bu dönemin en belirgin özelliği, Şia'nın siyasî platformda ilk defa güçlü bir şekilde kendini göstermesidir. Çünkü Şîî mezhebi, bu dönemde İslam siyasetinde ön plana çıkmış ve mezhebin değişik kollarına mensup hanedanlar, İslam toplumunda üç önemli devlet kurmuşlardır. Bunlardan ilki Kuzey Afrika'da ortaya çıkan ve Şîî-İsmâîlî mezhebi temelinde kurulmuş olan Fâtımîler; ikincisi Bahreyn ve Irak'ın güneyini ele geçiren ve yine Şîî-İsmâîlî anlayışa mensup Karmatîler; üçüncüsü ise İran ve Irak'ta hüküm süren ve Şîî-İmâmî bir anlayışı benimseyen Büveyhoğulları'dır. Yazara göre usûlî farklılaşma sebeplerinin anlaşılabilmesi, dönemin siyasî, iktisadî, dinî ve ilmî yapısı ile merkezî otoritenin temsil ettiği zihniyetin tahlil edilmesine bağlıdır. Son olarak yazar bu bölümde, dönemin sosyo-politik durumu tahlil ederek, din-siyaset ilişkisinin gerek Müfîd'in gerekse Şîî âlimlerin görüşlerinin şekillenmesine tesir ettiğine dikkat çeker.

“Müfîd Öncesi Şîî Ulamâsına Genel Bir Bakış” adlı bölümünde; Müfîd öncesi Şîî ulamâsı tek tek tanıtılarak, genel görüşleri ele alınmış, Şîî-İmâmî kelim anlayışının temel özellikleri ve bu dönemin ana tartışma konuları hakkında doyurucu bilgiler verilmiştir. Yine bu bölümde Şia'nın bir mezhep olarak ortaya çıkışına dair görüşler ele alınırken; Müfîd'in konuyla ilgili görüşleri de irdelenmektedir. Yazarın belirttiğine göre Şia, ilk etapta Ehl-i Beyt taraftarlığı şeklinde siyasî ve dinî bir oluşumla ortaya çıkmış ve zamanla birçok Şia âlimlerin katkılarıyla fikrî alt yapısını oluşturmuş; siyasî ve itikadî bir mezhep hüviyetine kavuşmuştur. Daha sonra yazar Şîî kelamın ilk temsilcilerinin II/VIII. asrın ortalarından itibaren görüşlerini

açıklamaya başladıklarını belirterek, Müfid öncesi, Şii-İmâmî düşüncesinde küçük gaybetin başlamasıyla birlikte iki ana çizginin oluşmaya başladığına dikkat çeker. Bunlardan ilki, akli müstakil bir delil olarak kullanmaya karşı çıkan ahbârın/hadislerin anlaşılmasında da kıyası ve reyî reddeden; zuhur edebilecek her türden fikhî ve itikadî problemlerin çözümünde Hz. Peygambere ve imamlara ait ahbarların yeterli olacağını savunan ilk dönem ahbârîliğidir. Yazar bu ekolün en önemli temsilcileri arasında Hişâm b. Hakem, Nu'mânî, Küleynî ve Şeyh Sadûk gibi âlimlerin olduğunu dile getirir. Diğerî ise fikhî ahkâmın elde edilmesinde akli istidlal metotlarından faydalanmayı, belirli prensipler çerçevesinde ahkâmdan hüküm çıkarmayı benimseyen Usûlî anlayışın habercileri/öncüleri kabul edilen Nevbahdî Ailesi, İbn Ebû Akil ve İbn Cüneyd gibi âlimlerdir.

Çalışmanın esasını oluşturan “Şeyh Müfid’in Hayatı ve İlmi Kişiliği” başlığını taşıyan birinci bölümde konu sekiz alt başlıkta ele alınmakta ve her bir başlık kendi içinde müstakil maddeler halinde işlenmektedir. Bu bölümde genel olarak Müfid’in hayatı, tahsili, hocaları, talebeleri, ilmî şahsiyeti ve eserleri hakkında doyurucu bilgiler verilmektedir. Yine bu bölümde Müfid’in yaşadığı çevre ve Bağdat’taki sosyo-kültürel hayat irdelenmekte ve bu bağlamda Müfid’in yaşadığı IV./X. asrın, çeşitli ilim dallarındaki çalışmalarda doruk noktasına ulaştığına ve aynı zamanda sonraki yüzyıllardaki ilmî ve fikrî faaliyetleri de belirleyen bir niteliğe sahip olduğuna dikkat çekilmektedir. Yazar tarafından Ehl-i sünnet’in ve Şii İmâmîyye’nin bu dönemde kendi itikadî esaslarını belirledikleri ve mezheplerinin temel eserlerini telif ettikleri dile getirilmekte, dönemin kültürel hareketliliği açısından fikir ve düşünce hürriyetinin var olduğuna ve mezhepler arası diyaloga imkân tanındığına vurgu yapılmaktadır. Yazara göre bu dönemde sosyal ve kültürel yapıyı göstermesi bakımından mezhepler arası ilmî münazara ve tartışmaların önemli bir yeri vardır. Zira bu tartışmaların ardında önemli fikir ayrılıkları bulunmakta ve mezheplerin kimliklerinin belirlenmesine zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda Yazar, tartışılan konuların başında, Kur’an’ın korunmuşluğu, sahabenin fazileti ile Hz. Ali’nin en faziletli olduğuyula alakalı tartışmalar ve İmâmîyye’deki Gaybet inancı gibi meselelerin geldiğini dile getirmekte ve Müfid’in görüşleri etrafında diğer bazı farklı mezheplerin görüşleriyle zaman zaman kıyaslamalara giderek Müfid’in meselelere dair yaklaşımlarını incelemektedir.

Daha sonra yazar, Müfid’in hocaları hakkında geniş sayılabilecek malumatlar vererek, onunla hocaları arasında cereyan eden ilmî tartışma ve münazaralara da yer vermiştir. Bu çerçevede yazar, usûlî anlayışın oluşmasında hocalarının Müfid üzerinde nasıl bir tesir bıraktığı hususunu ele alır. Yazara göre Müfid’in hocaları arasında Şeyh Sadûk gibi Kum ekolüne mensup gelenekçi Şii

âlimlerinin önemli bir yeri vardır. Bununla birlikte yazar Müfid'in, usûlî geleneğin öncüleri kabul edilen Ebü'l-Ceyş el-Belhî ve İbn Cüneyd'e öğrencilik yaptığını, diğer taraftan da Sünnî ve Mutezilî âlimlerden ilim tahsil ettiğine dikkat çeker. Bu noktadan hareketle yazar, Müfid'in farklı kesimlere mensup hocalardan ders almış olması, meselelere daha geniş bir açıdan bakabilmesine ve sentezler yapabilmesine imkân tanımış olduğunu dile getirir.

Yine bu bölümde yazar, Müfid'in ilmî ve siyasî açıdan öne çıkan Şerif Murtazâ, Ebu Cafer et-Tûsî gibi bazı öğrencilerini tanıtarak bunların Şîî düşünce içindeki yerleri hakkında bilgi vermiştir. Yazarın belirttiğine göre imâmî geleneğe yön vermeleri bakımından dikkat çeken iki öğrencisi Şerif Murtazâ ve et-Tûsî'dir. Zira bu âlimler, Şîî-İmâmî gelenekte usûlî anlayışının öncüleri/temsilcileri oluşu; ortaya koydukları eserleri ile mezhebin vazgeçilmez âlimleri arasında kabul edilmiştir. Yazar, daha sonra "Çağdaşlarıyla Diyalogu" başlığını taşıyan bölümde Müfid'in, Şîî-İmâmî düşünce içindeki konumunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından çağdaşları olan Bâkîllânî ve Kâdî Abdulcebbâr ile diyaloguna yer vermiş ve onlarla Müfid arasında mukayeseler yapmıştır. Bu bağlamda yaşadıkları dönemde mezheplerinin lideri olmuş her üç âlimin, siyasî ve dinî açıdan en üst seviyeye kadar yükselmeleri ve sonraki nesilleri etkilemelerine dikkat çeken yazar, çağdaşlarıyla mukayese edildiğinde müfidin onlardan farklı bir yönü olduğuna vurgu yapar. Nitekim yazara göre, Bâkîllânî, Eş'ariyye mezhebinin gelişim aşamalarının geçiş döneminin önemli bir âlimi konumundadır. Kâdî Abdulcebbâr ise, Mû'tezile'nin gelişimini tamamladığı bir dönemde son temsilcisi olan bir âlimdir. Müfid ise, usulî anlayışa ve Şia içindeki farklılaşmanın başlamasına liderlik etmesi bakımından önemli bir mevkiye sahiptir. Zira Müfid, kendinden önceki Ahbarî anlayışın yetersizliğini ortaya koyarak mezhebî meseleleri çözümlemede bakış açısını değiştirmeyi amaçlamış ve yeni bir metot anlayışı getirmiştir. Yazar burada, Bâkîllânî'nin Eş'ariyye ekolü içinde var olan malzemeyi tasnif ettiğini ve Eşariliği daha sistematik bir hale getirdiğini; Kâdî Abdulcebbâr'ın ise, Mû'tezile'nin kemale ulaştığı bir dönemde yetiştiğine ve ortaya koyduğu telif eserlerin çokluğuyla ön plana çıktığına dikkat çekerek, Müfid'in getirdiği yeniliklerle İmâmîyye içinde yeni bir anlayışın kapısını araladığını, bu yönüyle de çağdaşlarından ayrıldığını ifade eder. Yazar, Müfid'i ve Şia içindeki konumunu daha iyi anlayabilmek için bu iki âlim ile Müfid arasında mukayeseler yapmanın faydalı olacağı fikrinden hareketle bu yolu tercih etmiştir.

Daha sonra "Müfid'in Akademik İlgi Alanı ve Eserleri" başlıklı bölümde, Müfid'in eserlerini inceleyen Yazar, söz konusu eserleri Kelâm, tarih, biyografi, fıkıh, hadis ve tefsir başlıkları altında tasnif etmiştir. Eserlerinin listesini sunan yazar

özellikle matbu eserleri hakkında ayrıntılı bilgi vererek, neşredilen eserlerden şüana kadar kimler tarafından neşredildiğini ve eserlerde nelerden bahsedildiğini ayrıntılı olarak belirtmeye çalışmıştır. Yazarın belirttiğine göre, Müfid'in eserlerinin ana hedefi, başta Hz. Ali olmak üzere imamların üstünlüklerini ortaya konulması ve diğer İslâmî ekollerce ileri sürülen iddialara karşı Şîî-İmâmî anlayışı savunmaktan ibarettir. Onun telif ettiği eserler, temel olarak masum imamlar ve söylemleri, Kur'an'ın yorumu, temel Şîî akidelerin izahı, Şîî ulama da dahil olmak üzere muhaliflerin inanç ve görüşlerine karşı ortaya konulan polemik ve tartışmalar, Şîî fikrî anlayışı vb. konuları içermektedir. Yine bu bölümde Müfid'in ilmî kişiliği ve Şîa içindeki konumu ile mücadele ettiği kesimler ve bunlara karşı kaleme aldığı reddiyeler hakkında bilgi verilmiştir. Yine bu bölümde Müfid'in yaşadığı Bağdat'ta, Mû'tezile, Şîa ve Ehl-i sünnet gibi farklı mezheplere mensup pek çok ulamanın ikamet etmesi, özellikle Büveyhîler döneminde sağlanan fikir hürriyeti gibi hususlar, Müfid'in kendi sistemini inşa ederken etkilendiği unsurlar olarak zikredilir. Yazarın belirttiğine göre Müfid, ortaya koyduğu eserleri ve rasyonel yaklaşım tarzıyla Şîî-İmâmî anlayışta yeni bir başlangıcın temsilcisi konumunda Şîa kelâmına ve fihhına aklı getirmekle, Şîî anlayışta farklılaşma sürecini başlatmış, ahbar merkezli bir anlayışı aklıleştirme yolunu açmıştır. Ayrıca o, yaşadığı dönemde Şîa'nın lideri olması itibarıyla sadece Şîî-İmâmîlere yönelik çalışmalarda bulunmamış, buna ilaveten İmâmîyye'nin diğer ekoller karşısında savunulmasına ve İmâmî anlayışın ikamesine de önem vermiştir. Onun eserleri bu zaviyeden değerlendirildiğinde Mû'tezile, Mürcie, Eş'ariyye, Muhakkime(Havaric) gibi İslâmî fırkalarla mücadele ettiği gibi, Zeydiyye, Vâkıfiyye, Cârudiyye, İsmâilliye ve Gulât gibi Şîî fırkalarla da mücadele ettiği görülür.

“Şeyh Müfid'in Usûlî Anlayışının Teşekkülü ve Kelâmî Sistemine Yansımalar” başlığını taşıyan ikinci ana bölümde konu, üç alt başlık halinde ele alınmış ve her bir başlık kendi içinde müstakil maddeler halinde incelenmiştir. “Müfid'in Abbâsî Halifeleri ve Büveyhî Emirleriyle İlişkileri” başlığını taşıyan bölümde Müfid'in kendi döneminde zuhur eden siyasî olaylarla ilişkisi belirlenmeye çalışılmış, söz konusu dönemde ortaya çıkan hadiseler bu zaviyeden değerlendirilmiştir. Yazarın belirttiğine göre Müfid, içinde yaşadığı dönemin siyasî dengelerinden faydalanmasını bilmiş; siyasî, içtimaî ve ilmî sahada gayet uyumlu sayılabilecek bir üslup takınmış, Abbâsî halifeleri ve Büveyhî emirlerinin iltifatına nail olmuştur. Ayrıca Müfid'in siyasetle ilişkisini ortaya koymak bakımından Aşûre matemi ve Gadîr-î Hum bayram kutlamalarının ayrı bir yeri olduğuna dikkat çeken yazar, Şîa'nın en önemli dinî ve siyasî şiarı olan bu günlerin kutlanmasının bir gelenek haline gelmesinde ve bütün Şîîlerce benimsenmesinde dönemin siyasîlerinin

yanı sıra Müfîd gibi Şîî ulamanın da büyük katkıları olduğu tespitinde bulunur. Buna ilaveten Müfîd'in siyasetle ilişkisini belirlenmesi açısından 392/1002 ve 398/1007 yılı olayları bağlamında Şîî-Sünnî çatışmalarına da değinen yazar, onun bu olaylarda ne tür bir katkısının olduğunu açıklamaya çalışır. Yazarın belirttiğine göre, Bağdat'ta Aşûre matemi, Gadîr-î Hum bayramı, Şîî ezanı ve Şîa'ya ait bazı mekanların kutsanması gibi uygulamalar Sünnîlerle Şîîler arasında bir takım çatışmaların çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bağdat'ta zuhur eden bu çatışmalar sebebiyle de Müfîd iki kere sürgüne gönderilmiştir. Müfîd'in bu olayların çıkmasında her hangi bir teşvik ya da tahrikinin bulunduğuyla alakalı bir bilgi bulamadığını ifade eden yazara göre o, Şîî İmâmîlerin dinî ve siyasî lideri olması sebebiyle, zuhur eden bu çatışmalarda sorumlu tutulmuş ve Sünnî kesimi yatıştırmak için bir müddet Bağdat'tan uzaklaştırılmıştır.

“Usûlî Anlayışın Oluşmasında Mû'tezîlenin Rolü” başlığını taşıyan bölümde, Müfîd'in Mû'tezîle'den etkilendiği hususlar ile onlardan ayrıldığı ve eleştirdiği hususlara ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Bu bağlamda Şîî kelâmının akılcı istikamette şekillenmesi aşamasında Mû'tezîle'nin İmâmî ulamaya tesirinin, Nevbahî ailesinin Mû'tezîle'ye ilişkin bazı görüşleri benimsemesi ve Büveyhîler dönemi olmak üzere iki merhalede gerçekleştiği ifade edilir. Yine bu bölümde yazar tarafından Müfîd'in, bazı kelâmî meseleleri Mû'tezîlelerle paralellik arz eden bir yaklaşımla ele aldığı belirtilmekte ve bunlar tek tek incelenmektedir. Yazara göre, Müfîd'in öncelikle nassların anlaşılmasında akli metodu kullanması, ayrıca aslah ve lütuf prensiplerini imâmet anlayışına uygulaması ve bu prensiplerle imâmetin gerekli olduğunu izah etmeye çalışması Mu'tezîlî anlayıştan etkilendiğinin bir göstergesidir. Ayrıca yazarın belirttiğine göre Müfîd, adalet, tevhid, aslah, lütuf, hüsün-kubuh, ecel ahiret ahvalleri ile cevher, araz, bekâ-fenâ, sukûn, hareket, tevîd-tevellüd gibi latif-i kelâm denilen ve haklarında açık bir nass bulunmayan hususlarda da mutezîlî görüşlerin tesirinde kalmıştır. Yazar, Mû'tezîlî anlayıştan büyük oranda etkilenmiş olmasına rağmen Müfîd'in, İmâmîye'nin kelâm anlayışının ve metodunun Mû'tezîle'den farklı olduğunu, bizzat imamların görüşleri çerçevesinde şekillendiğini savunduğunu ve İmâmî anlayışın orijinalliğini ileri sürdüğünü ifade eder. Yazara göre onun bu tavrı anlaşılabilir ve kabul edilebilir bir tavidir. Zira Şîa, kendi varlığını devam ettirebilmek için Mû'tezîle'den farklı olduğunu, mezhebin temel esaslarının bizzat imamlardan gelen ahbar ile şekillendiğini iddia etmek durumundadır. Aksi halde özgün olmaktan yoksun kalacaktır. Bu itibarla İmâmîye varlığını devam ettirme hususunda Müfîd'e çok şey borçludur. Zira o, eserlerinde Şîa'nın Mû'tezîle'den farklı olduğunu ispat etmek için ortaya koyduğu eserler ve kaleme aldığı reddiyelerle Mû'tezîlîlere karşı mücadele

etmiş, bir bakıma Mû'tezîle ile İmâmiyye arasında kalın çizgiler çizmiştir. Nitekim yazar, Müfid'in başta imâmet ve buna bağlı meseleler olmak üzere pek çok konuda Mû'tezîle'den farklı düşündüğüne dikkat çekmiş ve onun, nübüvvet, İmâmet, va'id, el-menzile, kabir azabı, sahabenin dinî konumu, Hz. Peygamber ve imamlardan gelen haberlerin değeri ve bağlayıcılığı ve takiyye gibi konuların yanı sıra icma, kıyas, içtihad gibi meselelerde Mû'tezîli anlayıştan ayrıldığını dile getirir.

Yazar, bu bölümde son olarak "Kelâmî Sistemine Yansımalar" başlığı altında temel İmâmî mesellerde ne tür farklılıkların olduğuna ışık tutabilmek için Müfid'in nübüvvet ve imâmet görüşlerini ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bu bağlamda yazar, nübüvvet bahsini; peygamberin ismeti ve sehvü'n-nebî meselesi, tahrîfu'l-Kur'an, mucize ve peygamberin ümmîliği çerçevesinde ele alarak Müfid'in konuya dair yaklaşımlarını incelemiştir. Daha sonra Müfid'in imamet hakkındaki görüşlerini inceleyen yazar, imamet konusunu; imametnin gerekliliği, imamet-nübüvvet ilişkisi, imamların nass ile tayin edilmesi ve vasîlik meselesi, imamların masumiyeti başlıklarıyla ele alırken; ilmü'l-imam, efdaliyet meselesi ve imamların mucize göstermeleri gibi konulara da yer vermiştir. Bu bağlamda Müfid'in imamet hakkındaki görüşleri etrafında Mû'tezîle, Havaric ve zeydiyye gibi farklı mezheplerin görüşleriyle zaman zaman kıyaslamaya giderek Müfid'in imamet anlayışını sergilemeye çalışmıştır. Mû'tezîle ve Sünnî âlimler tarafından İmâmiyye'nin imamet anlayışına yönelttikleri itirazlara da yer veren yazar, Müfid'in bu itirazlara verdiği cevapları da ayrıntılı olarak işlemiştir. Son olarak bu bölümde yazar, Şii-İmamî inanç sisteminde önemli bir yeri olan gaybet, takiyye, ric'at ve bedâ görüşlerini Müfid'in nasıl değerlendirdiğini ve nasıl bir açılım sağladığını ele almıştır.

Sonuç bölümünde yazar, çalışmada vardığı sonuçları genel bir değerlendirmeye tabii tutmuştur. Ek-1 de ise okuyucuya kolaylık sağlanması açısından, Müfid'in *Silsiletü Müellâfati's-Şeyh el-Müfid* içinde neşredilen eserlerini ciltlere göre listelemiş ve eserin sonuna ilave etmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma, Şia'da usûlî farklılaşma sürecini ve Şeyh Müfid'in hayatını ve görüşlerini ele alan ilk müstakil eser olması sebebiyle sahasında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Yoęun bir emek ve ilmî gayretin ürünü olan bu eser, Usûlîlik ve Şeyh Müfid hakkında bilgi edinmek isteyenlerin istifade edebileceği başvuru kitabı tanımlanmasını hak eden bir niteliktedir. Genelde İmamiyye'nin özelde ise usûlî düşüncenin anlaşılması için Müfid ile farklı mezheplerdeki âlimlerin mukayeseli bir şekilde ele alınması ve konular anlatılırken Mezhepler Tarihi'nin metodolojisi çerçevesinde incelenerek tasvirî bir anlatımın tercih edilmesi eseri daha da değerli bir konuma getirmektedir.

